

רחל אלמקייס

יחס לענישה גופנית בחינוך

ראשי פרקים

- א. סמכות המורה להעניש
- ב. ההכאה
- ג. הנבלות על הכאה
- ד. הסתייגויות מהכאה

☆☆☆☆☆

בדוננו בנושא הענישה בחינוך עלינו להניח, שאין תלמיד נענש אלא אם-כן חטא, ועשה מעשה שאסור היה לו לעשות. במלים אחרות: הענישה אינה מתן פורקן ליצריו של המורה, אלא היא צורך והכרח – מגונה פחות או יותר – במערכת החינוך. ביוצאים מכלל זה אין אנו דנים פה כלל.

ועוד הנחה: כל אדם, ולא דוקא מורה, בראותו את הזולת עובר עבירה, מצוה עליו להוכיחו, שנאמר (ויקרא יט, יז): "הוכח תוכיח את עמיתך, ולא תשא עליו חטא". גם אם מוזהר המוכיח שלא להלבין את פני המוכח ברבים (כדברי רש"י על החומש, שוודי משמעות האזהרה "ולא תשא עליו חטא"), הרי לפי רב בגמרא ערכין טז, ב אדם חייב להוכיח את חברו "עד הכאה". אין הכוונה שהמוכיח חייב להכות את המוכח, אלא גבול הפעמים שצריך המוכיח לחזור על הוכחתו הוא עד (ולא עד בכלל) שיקצוף המוכח על המוכיח ויכהו. ועדיין אין אנו יודעים האם יש למורה מעמד מיוחד, שאין לכל אדם אחר, בנושא זה. האם אף הוא מוגבל, ככל אדם אחר, בהענשת תלמידיו? מאידך גיסא, יש מקורות שניתן למצוא בהם רשות, ואף חובה, לאב להכות את בנו על מנת לחנכו. המורה במקרים רבים עומד במקום האב, ופועל מכוחו. הלא כה הם דברי ר' יונתן (סנהדרין יט, ב) "כל המלמד בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו". האם אותה סמכות ענישה, הניתנת לאב, ניתנת גם למורה?

א. סמכות המורה להעניש

סמכות ענישה הינה בדרך כלל בידי בית דין, העושה זאת רק לאחר דרישה וחקירה קפדניים, קבלת עדים, משא ומתן והכרעה שקולה, ואכן, ה"ר יעקב שמואל חאגיז, בשו"ת הלכות קטנות (ח"א סי' קכה) מתלבט בשאלה מנין ניתנה סמכות של בית דין

למורה. על השאלה שמא עוברים מלמדים המכים את תלמידיהם ב"פן יוסיף" (איסור הכאה לזולת) הוא עונה:

הכל לפי המבייש והמתבייש – יש שבמעט חורין למוטב. וראוי היה להושיב בתי דינים על כך, אלא שעולם כמנהגו נוהג. לכתחילה, איפוא, היה צריך מורה לתבוע את תלמידו בבית-דין, אם סבור הוא שהתלמיד ראוי למלקות. רק בדיעבד, משום מנהגו של עולם, מסכים מהר"י חאגיז עם הנעשה.

ה"ר משה פיינשטיין (אגרות משה יו"ד ח"ב סי' קג) מוצא בכל זאת היתר למורה להעניש את תלמידו, ללא צורך לטלטל את עצמו ואותם לבית הדין: וזה ודאי היא רק כפי דעת המלמד, שזה נחשב כדבר ידוע לפניו מצד שהוא מומחה ויכול לדון בזה. כי הרי אי אפשר שיביא לפני ב"ד ... וכן יש ודאי עוד דברים שאירע לרב בתלמידיו בכל עת, שעל זה סמכו עליו שידון לחנכם לפי דעתו, שלא שייך להביא על זה עדים ודיינים. לכן הוא כעין מה שמצאנו בחושן משפט סי' לה סעיף יד, דבמקום שאין רגילין אנשים להיות שם איכא תקנת קדמונים להאמין נשים. וכן הוא לרב ומלמד עם התלמידים, שהוא דבר המצוי בכל עת בינו לתלמידו, הוכרחו לסמוך על דעתו ונאמנותו לבר.

הרב פיינשטיין מעגן, איפוא, את מנהגו של עולם בהלכה, המוותרת לינתיים, משום כורח המציאות, על דיון בבית דין, משום מורכבותו וסיבוכיו.

ב. ההכאה

עונש שמענו, הכאה מניין?

כשנדרן להלך בהגבלות הקיימות על עונש ההכאה, נמצא את דבר רב לרב שמואל בר שילת (ב"ב כא,א) "כי מחית לינוקא, לא תימחי אלא בערקתא דמסני". הרי שלמרות המיגבלה עצם ההכאה מותרת. וכך פסק הרמב"ם (הל' תלמוד תורה ב,ב): מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע לפי כח הבן ובנין גופו ... ומכה אותן המלמד להטיל עליהם אימה ...

יש למכה מטרה: הטלת אימה על התלמיד. על כן אין היא רק רשות, אלא אף מצוה. וכך פסק הרמב"ם בהל' רוצח הו':

וכן הרב המכה את תלמידו ... פטור מגלות ... שהרי שגגו והרגו בשעת עשיית המצוות.

שמא יעלה על דעתך לשאול, והרי כיון שהרגו נמצא שלא קיים את המצוה, ואם כן מדוע הוא פטור מגלות, והלא כבר לא נותר מי להטיל עליו אימה, ומטרת הענישה לא הושגה כלל – על כך עונה הרשב"א (שו"ת ח"א סי' תקלד): כל המתכוון למצוה, ונאנס ולא עשאה, מעלין עליו כאילו עשאה. ומשום

כך פטרו האב המכה בנו, והרב – תלמידו, שכל אלו מתעסקים במצוה. כאשר ניתנת סמכות כה רחבה, יש בוודאי צורך להגדיר באופן מדויק יותר מיהו מורה ומיהו תלמיד. האם כל מבוגר הנכנס לכתה רשאי להשתמש בשרביטו של המורה? תשובה לכך נמצא בדברי ה"ר יעקב רישא בשו"ת שבות יעקב (חו"מ סי' ג): לאו דוקא בנו ותלמידו, אלא אפילו לכל אדם שכפוף תחת ידו ראוי להכותו ולהפרישו מן העבירה, ואינו צריך להביא לבית דין. מצות תוכחה מוגבלת איפוא "עד הכאה", ולא עד בכלל, רק כאשר מדובר ביחסים שבין בני אדם שוים. שונה הדבר כאשר היחסים הם בין בעל אחריות לבין הכפופים תחתיו. אז הופכת ההכאה, כשהיא לצורך הפרשה מעבירה, למצוה. תשובות הלכתיות בכיוון זה לא נכתבו רק בדורות שבהם אולי היו עונשי המכות באופנה. גם משיבי זמננו נוקטים בדרך האבות. כבר ראינו לעיל את תשובתו של הר"מ פיינשטיין זצ"ל. גם ה"ר חיים דוד הלוי שליט"א, רבה הראשי של ת"א-יפו, מסתמך בתשובתו בנושא זה (עשה לך רב ח"א סי' עו) על הרמב"ם בהלכות ת"ת ועל הגמרא במסכת ב"ב, ומתיר להכות.

ג. הגבלות על הכאה

אף שמהפרק הקודם אפשר היה להתרשם שהרשות נתונה לכל מורה ולכל ממלא-מקום בהוראה, לכל מדריך ולכל עוזר הוראה, להרים יד ולהכות את אלו שאמורים לסור למשמעתו, הרי שעדיין חסומה דרך זו במיגבלות רבות. כבר הוראינו לדעת בפרק הקודם את דברי רב לרב שמואל בר שילת, המתיר לו להכות תלמידו "בערקתא דמסני" (שרוכי הנעל) בלבד. מכת השרוכים רחוקה הרבה מהצלפות רצועות העגל על גבו של עבריין הנידון לארבעים מלקות. מסתבר, שהם מכאיבים הרבה פחות מסטירת לחי.

הרמב"ם (הל' ת"ת ב"ב) לומד מכאן, שאסור למלמד להכות את תלמידו "בשוטים, ולא במקלות, אלא ברצועה קטנה". לדבריו הוא מוסיף לא רק מיגבלה בטכניקה של ההכאה, אלא גם באופיה ומניעיה. הוא מקדים לדבריו אלה את המשפט: "ואינו מכה אותם מכת אויב מכת אכזרי". על סמך זאת נקבע, למשל, בתקנות הת"ת בפירארה שנת ה' תקכ"ז – 24.5.1769 (ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך ב עמ' רט): "יש לענוש את התלמיד במידת רחמים, ולעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת".

מדברי הרמב"ם מסיק בעל פלא-יועץ (בערך אהבת הבנים והבנות) שיש להסתייג לא רק ממכשירי ההכאה, אלא גם מהכאה במקומות רגישים: יזהר האב שלא להתאכזר על בנו, ולהכות אותו כבעסו מכה טריה, מכת אכזרי. רק בנחת ינהלנו, וברחמים יכנו על הרגלים, לא במקום שיכול לעשות בו מום, כגון בין העיניים ...

החשש למום גופני, או אפילו להמתה, אינו קיים אך ורק בצמוד ממש להכאה. יש אפילו מי שחושש (ה"ר יוסף יוזפא האן, יוסף־אומץ, מדהר) פרנקפורט תרפח, עמ' 280) שההכאה עלולה להביא את החניך למעשה של איבוד עצמי לדעת, חלילה. וזו לשונו:

יש לחוש שעל ידי כן יעשה מעשה בנפשו חס ושלום... כי דאגה גדולה יש שעל ידי גיזומים כנ"ל לתינוק יפול לבו עליו, ויחרד חרדה גדולה, עד שיעשה מעשה בנפשו, או שום מעשה אחר... פן תיטרף דעתו עליו חס ושלום, או יסתכן למיתה ח"ו...

שמה יעלה על דעתו של אדם לומר שהאזהרה שלא להכות מתוך כעס הינה לטובתו של המורה, לבל יסתכן חלילה בפלילים, בהטילו מום בתלמידו, הרי שבפירוש "לב טוב" (לר' יצחק בן אליקים מפוזנא), בהל' גידול בנים פ"ט (מובא בספר הנהגות החינוך, לצבי אלימלך בלום) מובא פירוש לפסוק "חושך שבטו שונא בנו" – ואמרו חכמים שאסור להכות בנו כשהוא בכעס, שהוא כמו מכהו בחושך, שאינו זדיר על איזה מקום מכהו, וכמו מכה שונאו.

הכאה מתוך כעס הינה גם עבירה לכשעצמה, ונוסף לכך היא מחטיאה את מטרת התוכחה והחינוך שבהכאה.

"יוסף אומץ", הנ"ל (שם), מביא בשם ראשית־חכמה, שהחשש לתוצאות ההכאה מבוארות בפסוק במשלי (יט, יח): "יסר בנך כי יש תקוה, ואל המיתו אל תשא נפשך". לפי הגמרא במס' מועד קטן (יז, א) מוזהר אב שלא להכות את בנו הגדול, כיון שבכך הוא מעמיד מכשול לפניו, שהרי הבן עלול להשיב לאביו מנה אחת אפיים, ונמצא האב עובר על "לפני עוור לא תתן מכשול". מסתבר, וכך אכן גורסים העוסקים בנושאי החינוך (ראה, למשל, "ראשית חכמה", המובא בספרו של צ' אלימלך בלום, "הנהגות החינוך" עמ' קמא) שאותה מיגבלה באשר לגילו של החניך אמורה גם במורה המעניש את תלמידו. אמנם האב מוזהר שלא להכשיל את בנו בעבירות החמורות של מכה אביו ואמו, ומקלל אביו ואמו, ואילו תלמיד, שמשיב במכות או בחוצפה למורהו, אינו עובר בכך. אולם עדיין עלול המורה להכשיל את תלמידו הבוגר באיסור הכאת הזולת (העבירה היא על אזהרת התורה "פן יוסיף") ובכבוד הרב, שהוקש כבודו לכבוד המקום (אמנם מסתבר, שהעבירה האחרונה קיימת רק ברב המלמדו תורה).

המורה המכה מוגבל עוד בהתנהגותו לאחר ההכאה. על סמך הגמרא בסוטה מז, א – "יצר תינוק ואשה, תהא שמאל דוחה וימין מקרבת" – קובע בעל יוסף־אומץ הנ"ל (שם): "אחרי הכאותיו ותוכחותיו יחניף לו תיכף בדבר אחר, באופן שלא ירגיש התינוק, כאילו נתחרט אביו על הכאותיו".

הג"ר א אומר זאת בביאורו למשלי יז, י על הפסוק "תחת גערה במבין מהכות כסיל מאה": "יש שתי בחינות תוכחה, והוא בדיבור ומוסר, והוא יסורין ממש". אלשיך

מוצא לכך סימוכין בפסוק אחר במשלי (כט,טו): "שבת ותוכחת יתן חכמה, ונער משולח מביש אימו" – אם יכה אדם את בנו ולא ידבר בו מוסר לכשיגדל, בהעדר מכותיו – יעשה רעה. לכן, מציע אלשיך, "אחוז מזה וגם מזה בהמזגה, כי שניהם כאחד טובים, כי מעט שבת ומעט תוכחות דברים יחד יתן חכמה, ותעלה ארוכת טפשות ממנו."

מוסיף ר' יצחק אבוהב במנורת המאור (נר ג, כלל ב – פ"ב סי' פט):
 מי שהוא מלמד תלמידים גדולים או קטנים, לא יכוף אותם תמיד בשוטים ובייסורין של דברים קשים, אלא פעמים יכוף ופעמים יגזים (= יפסיק לכופם) ופעמים יפייסם, כפי טבע התלמידים וכפי השעה. ועם כל זאת לעולם יטיל אדם פחדו עליהם.
 מצאנו איפוא שהענישה הגופנית מוגבלת בטכניקה שלה (לא בשוטים ומקלות, לא בחלקי גוף רגישים ולא בכוח רב מדי), במניעה (לא מתוך כעס), בגילו של הנענש, ובצורך באמצעים נוספים (דברי הרגעה ופיוס) החייבים להילוות אליה.

ד. הסתייגות מהכאה

בספרו "הנהגות החינוך" (עמ' קמא) מביא צ' אלימלך בלום פירוש לפסוק במשלי כט,יב "מושל מקשיב על דבר שקר, כל משרתיו רשעים":
 המושל בכל האיברים הוא הלב, כי בו ספונים הרצון והבחירה. לכן מוכיח בדברים במוסר השכל – מלמד הלב להיטיב דרכו. אם כך הוא מושל על כל האיברים, שהם המשרתים הצדיקים. אם רק יכה, הריהו מכה את המשרתים המשועבדים ללב.
 הפנייה אל השכל בדברי מוסר ניטעת בלב האדם, בהכרתו ובהבנתו. וכאשר מגיע האדם לפני עשיית מעשה כלשהו לידי התלבטות, הרי אותם דברים שנאמרו לו וניטעו בליבו, הם שמכוונים אותו בהחלטתו מתוך בחירה ורצון. לכן חשוב לחנך מתוך הבנה, ולא ע"י מכות. המכות נופלות על משרתי המלך, שהם האיברים המשועבדים ללב, ונמצא שאין תועלת במכות אלו, כי הן ביטוי לטיפול רדוד, שעל-פני השטח, ולא לטיפול מעמיק בשורש הבעיה – במניע.
 גם הדוגל בענישה גופנית, וסומך עצמו על הפסוק במשלי יג,כד "חושך שבטו – שונא בנו", לא ימצא פירוש חד משמעי למלה "שבט" בפסוק זה. בעל המצודות פירש שזהו שבט מוסר, ולא דוקא שבט הכאה.
 דרך בחינוך מלמדנו הראי"ה קוק זצ"ל (עין איה, ברכות דף ז סי' ע) ע"פ דרכם של חז"ל:

יפה מרדות אחת בליבו של אדם יותר מכמה מלקיות – כאן הורונו חז"ל נועם דרך החינוך, כי לא במהלומות יחונך האדם כי אם בדרכי נועם. והיראה האמיתית היא יראת הרוממות הבאה מצירוף האהבה הנאמנה.

ועד הזמנים האחרונים לא ירדו חכמי הפדגוגיא לזה, והיה דרך חינוכם רק במקל חובלים, עד הימים האלו שהנסיונות הרבות הוכיחו להשכיל את אשר הורו לנו חז"ל ברוח קדשם.

עוד הוא מוסיף בסי' עא:

יש שני עניינים בחינוך המוסרי: חינוך תמידי להרגיל במעשים טובים ובמידות, וחינוך פתאומי, מקרי – בעת סטייה, כשיש צורך בתוכחה. תמיד צריך להשתדל שתהיה ההזרקה המוסרית באה במחונך מצד שכלו והכרתו בתמידות, יותר מאילו נכחו, ועי"ז נחנכו לסור מרע בכלל וללכת בדרך טובים.

גם מי שראה בהכאה דרך לגיטימית לענישה ע"פ ההלכה (ה"ר חיים דוד הלוי, הנ"ל בפרק הראשון), דואג להוסיף לתשובתו את המלים:

הכל תלוי באופן החינוכי של האדם, המקום, תנאי הסביבה וכד', ולא תמיד החינוך במכות, אף שמותר בהלכה, משיג את המטרה.